

خواجہ غلام فرید کے کلام و سچ لیتاں

کمالیہ ۱۱۱۱

کرم و نظروں نال کرے تان عاشق دی چوشتی کی نام نہاں
ایں درد کوں خواجہ فرید سے تعلیم دے اے اے اے اے اے اے اے اے
بوللا بنسر کس فون پاواں
وہو لک کیتم نام منظور
کے تون بیناں نامک بکواں
کچا پاواں سرخی لاواں
یارتی داد و داد و دور

سہا سا ہے ویب دی بکرم ہے جیڑے دی گریں
سہا بھن اور ویلے پہل خوشی دا اظہار کیتا اوندے اہل
کونار کوں دی بارنگار کیتا اوندے مے گل وچ بھیلے ہرے
پاتے بندن پرلے ادا ویلے ہونڈے جیڑے ویلے اچن مریں
ہوئے ہیرے مولے نال خواجہ فرید کپڑے نلیز ہونڈے ہرے
نکراں انداز نال کرندے

زبور زبور باہیں تر یور
کرساں لڑے پرزے جور
پٹا پٹ مسال ہرے دویار
ایں طرح اپنے اچھوڑاں ویاں کرندے ہوئے آہن
ہے ہے ڈھڑی کہیں نہ دیندی
کھل ساگ تے سرخی ہندی
مرمہ بندھ سلائی وویار

خواجہ فرید پریت تے روایت ہے شاعر کا انہاں اپنے
ویب دی جیویں تر جانی گئی ہے اول توں تہذیب تے قدردان رہوں
سہوں دسم تے راج تے پہل ماریاں سماجی قعداں واپس لگدے
ساڈے ویب دیاں عورتاں جیڑے زبور تے کپڑے بندن جیویں کب
تے سرخی لیندن تے ساگ ملیندن انہیں ساریاں دا ذکر خواجہ فرید
اچال کا قیال و سچ کیتے۔ پر انہیں چیزاں سے بیان وچ خواجہ فرید دا اپنا
دک ہے خواجہ فرید انہیں دا ذکر خوشی نال نہیں پر غم تے موند نہاں
نال کیتے محبوب و فراق تے جدائی وچ جبر و محال عاشق دا تھیندے
تے اوجھڑی یا دوج جیویں تہذیب تے کر لاندے تے اڈوں کھاں
پیون دی بھل دیندے تے بارنگاراں ویلے کستاں یور ہندے
رکھتے غم دی ایں حالت دا اظہار خواجہ فرید ایں طرح کرندے
عشق لگا گھر و سریا : زور دمری مال و سریا
گدے خار حسن دے مانے : زبور تر یور و سریا
دے کچے سرخی مینیاں : بوللا بنسر و سریا
ایں کیفیت کوں خواجہ فرید بکرمی جاہ تے اینویں پیش کرندے
جیڑے ایا دیکیوں چھوڑے لڑکے میں ہی کیندے کیتے بارنگار
کلاں تے زبور پاتے ٹھکاواں ایں ذکر نال خواجہ فرید اساکوں اے
کرساواں چاہندے اے اصلی تے حقیقی خوشی اول ویلے ہندی آ
جیڑے ویلے محبوب نال ہووے محبوب دی تلاش وچ سردھڑ
دی بازی لاوئی پوندی اے محبوب مل دی وینے تے اپنے عاشق دو

میر لکھی ۱۱۲۸۳

بھول انگ نہ مارم چھلے : سچہ سچ گھر بھانڈا لہے
جوئی تھیں تے جمل پرچوں دی ساڈی پکارت ہے : عاشق اپنے
محبوب کیتے لے ویس دی ویندے سے مقدمہ کچھوای ہوندے
سچہ کس ملنگ یا رمل پورے ۔

تخت ہزاروں رات بچھ آیا : ہر تہی دے گھر دے !
جوئی تھیں خاک میناں : مڑواں شہر بھر دے
جیویں میں عزم کیتے جے فال کد سوان تے ملا جھوپہ کل
مڈن دی اساجے روایں وچوں پک روای جے : ایندا مقدمہ
مجنوب دے بارے وچ بچھن تے اونڈے دل دے حال دا پتہ
لاون ہوندے : تے نیب دا علم رکھن کیتے لے مارا کچھ کیتا ویندے
جوسی تولی پویتی جھول دے
وسن کڈاں سوہنا کول لے

یک جاہ تے بھر پور طریقے نال ایندا اظہار کیتے :-
جین دینہ بار اسان تولی گھرے : مہندی لہپ ڈکھائے پھکڑے
ڈوندے سرخی دے نگ کھڑے : وگھریاں کمل دیاں دھاراں !
من من متال پیر منداواں : مقل گول تعویذ لکھاواں
مڈبھوس پھالان پانواں : کردی سوٹ ہزاراں
خجے پیر دے ڈلیاں چھنے
رلیے ڈینہہ اتھائیں بھنے

علم تے الم دے اندھاریں آوں امید تے روشنی دکھ کرن
نظر دی ہے تے خوشی دی آس تھیندی ہے :-
کبد مارو دیداں بولے : سرخی میک میک غم ٹالے
بولے جینے تے کٹھالے : سہیوں پکے کھانڈے ہن :-
پر خوشی سوکھی تاں نہیں بلدی : محبوب دی انتظار دچ
راتیں دھما دیون وی عاشق دی پریت ہے : خواجہ فرید دم

نکاح تھیں توں بعد کنوا کول کچھ تے لہاؤ دین تے اوکھ تے
بہر کراہیں خوشی دے خواب ڈیہی ہے پر قسمت دا چکر اتھادی
اونڈا ساتھ فی چھڑیندا تے اونڈا پیل اوکھ کچھ تے سسٹ کے
کچھ دوڑ ویندے : سچھ دے اچھڑن کول دودے غم دے جذیں
نال خواجہ فرید کئی رنگیں وچ بیان کیتے : کھتاں آہلی :-
سر سونیں دی بگی مہندی : تھنی کنڈرے کچھ پھلیدی
تتی قسمت رو دے ویندی : میں مٹھری کیدے ویساں
کھل کھینڈ دے وقت دھنڈے : بھٹ پھول تول دہانے
بھن ہار حسیلاں گاہے

بھن چوڑا اک اڑیاں
یک جاہ تے این آہن :-

آج پھول سج مہندی ہے
تتی تول مڑی چک پندی ہے

یک جاہ تے کچھ سہاون دعا حسرت دا انہار دی ملے :-
دائیں ماہی تخت ہزاراں : میں کارن اتھ آئے
سوہی سچھ تے سانول سہو : سکدی کول گل لائے
اساڈیاں رساں تے راج کھلے کابھ دی ہے جے اسان نال
کدھویندے ہیں اساڈی رکھ پھر کن لگ دینے تاں کول لے بھیدے
ہیں جے کوئی آنداپلہ ہو حال کال تے پورن دا ہوندے ایر طحال لہا
شگون گھنڈے میں تے لے ساریاں گاہیں خوشی دا ہوندن خواجہ فرید
انہیں ساریاں کول آپنے کلام دوسو صوغ بناتے :-

آج نال فراق ڈسیندی ہے : بھالویں یار کٹھ مہندی ہے
آج کل مکھ پھر دکانڈی ہے : کسی مڑو سال دی آندی ہے
سون مگون سہاندا ہے : متاں سانول سانول آندے ہے
نال وصال دی کرے چوبے : لالی بولے تے کانگا بولے

دیسب سے ریتیں داہروں چاہ نال ذکر کیسے نہیں داہر غم سے
الم داہرے عیدالی سے فراق دل ہے خواجہ فرید وارنگ پڑکھو۔

سارا چولا یو جھن گھانگھے
تھی گئے زیور تر یور لا گھنے
سرہ مانگ مریدی سانگھے
تھی سرخی زہری گولی
بن یار نہ سچ سہیاں
پیکل بہرے قورڈ میٹیاں

اچھا اس کافی برج اشکار دیاں ساریاں بریتیں دا ذکر کر چھوٹے آہن -
مسک میندی دا گندہ ڈھبہ مارا : مسک کر نیدی دا گندہ گپا چہ پیرا
کبیرا ییم سرخی لایم : کیتھ یار و سارا
کاگسا اڈ نیدی عمر وانی : آیہ یار پیسارا
جیویں قساں جاڈے ہیوے جہاں روون گئے تھاکوں
نندائی ہووے تھل ماڈکوں لولی پندے ہے تھلے اسادے
رسمیں وچول ہے پرخواجہ فرید جیویں لولی دا ذکر کر نیدن اورادے
رانی لولی کنوں نخلت ہے۔

جڈھاں چائیم پاکر جھول
کروں ڈتی مالو لے

موسیں نال ساڈیاں دیاں تھدا آیتاں جواں تھیناں سالن داسوس
اوسے تال بائیں وچہ چنگھاں پاڈنیدن تے جھیندین لے زمانہ خوشی
دا زمانہ ہوندے تھاپیں دی آڈرتے زیوریں دی چھٹکا دایں زمانے
دا غامسا ہے خواجہ فرید ایس کیسے آہن ہور۔

دے پورب مارڈ کھن دے : کیتھ جھورے سرنوون دے
چاکر فوں زور پون دے : مارے جوڑ دس دن دے
ڈنہاں پیگھیاں ساویاں پیلین : راتیں کھینٹاں کھن رنگیاں
گج گج گاجاں گبن رسیلاں : وقت سنگار سہاؤن دے
ایں حرج کیتاں جیو دیکھی دے چھٹکار ہوندن تے کیتاں میں بھگیا
ہوندن دینویں جیتہ بہار داسوس : بہل دیاں رساں دی ہوندین -
ہولی اگرچہ ہندی دی رسم ہے پر ہولی تے دسہرا دل لکایں
منایا ویندا ہا خواجہ فرید تہوں ذکر کیسے :-

گھر خروبا پول پا دے : آ اچڑی جھوک داسے
دل جیتہ بہار سہاؤن دے : دس ہس دس کیتھ ہولی
ایں گاہ لک لے داس تھیندے جو خواجہ فرید اپنے کلام وچ ساڈے

روہی جیندا پریم نگر ہے

• جاوید احسن

حضرت خواجہ غلام فرید سائیں کی شخصیت نے شاعری کہاں کہاں
پہنچا، وہاں تے ثقافتی مدد ملے، جیڑھا کہیں دھرتی تے اندر سے دھرتی
گیرو کہیں کچھ قدرت نے بہترین عطیے دی حیثیت رکھیندے۔

خواجہ سائیں انہیں عظیم مولانا عربی وچوں ہون جنہیں تصوف
دی اعلیٰ تعلیمات کمال عام منان احسانات نال ملارن کیتے علاقائی
دبانیں تے شاعری کون اظہار واذریعہ بنائے تے اپنے انکار کون اپنی
سنگھاپ ڈسے کے مقامی تہذیب تے ثقافت واپک جھڑپا ڈتے۔

خواجہ سائیں اپنے شاعرانہ کمال تے موسیقی تے کامل شعور تے
بیش بہت صحت مزاجی کانی کون مقبولیت تے ستارے چمکے بیکارنگی
زبان تے ذخیرے تے سرائے وچا دی اماندہ کیتے خواجہ سائیں سرائیکی زبان
تے ادب دی جیڑھی خدمت کیتی ہے۔ اعلیٰ ادب وچ واپک خاص تے دکھل
مقام نگہدی ہے۔

خواجہ صاحب دی بنیادی طور تے کہ مولانا شاعرانہ لکھنچ کجھ
جیڑھا تے نظریہ وحدت اور جہت تے قائل تے منورہ علاج تے مسک دے
یشائی ان ات واسطے انہیں دی شاعری تے انکار داحور نظریہ وحدت
وجود ہے۔ انہیں کون کائنات دے ذرے ذرے تے انسانی جذبات
دی کیفیت چاچ من ازل دی چمکی نظر آندی ہے۔ تے اوپکار اٹھان سہ

حسن ازل عقیان فاشش مبتین
ہر ہر گھاٹی وادی اہمین !
ہر ہر پتھر ہے کوہ طور

حضرت خواجہ غلام فرید سائیں تے خواجہ محمد دود وود
حق تعالیٰ نے ————— باقی دنیا دیاں سب چیزاں دیاد
تے پیدا اقمین آئے ملیں دی حیثیت دکھن جیڑھا کون ہر
اکھوں ہن پرکھتے ہیں ۵

جگ دہم خیال تے خوابے

سب صورت نقش بر آبے

خواجہ سائیں ابن عربی تے نظریہ تامل تے مطابق دین و دینیت
قائل ہن تے ہر ظاہر و باطن و کھن و کاشش کرنیدن ملاخوف
فرمیدن ۵

دیر اندہ آباد ڈسیجے : جنگل بید شاد ڈسیجے
دور رخ نظر م حور قصور

اے معرفت دا او مقام ہے جہاں ہنچن تے بعد آئی دیران تے منان
بہشت وافر مشعیندے دراصل توحید کہ انہیں طاقت ہے۔
جیڑھی ہدی کائنات کون کہ وحدت عطا کریندے ہے۔ تے زندگت
چھوٹے وٹے تضادات کون ختم کرکے انسانی اخوت تے محبت دا
دامن وسیع کر دیندے ہے خواجہ سائیں فرمیدن ۵

مجھ سناڑیں غیر سناڑیں : سب صورت مجھ میں ظہور !
تصوف دی بنیاد عشق الہی تے رکھی ہے کہ ہے حضرت خواجہ غلام فرید
ہر شاعر کی اپنی جذبہ ہر ہر اسیر و نظر آندے فرمیدن ۵
ہے عشق دا جلوہ ہر ہر جا - سبحان اللہ سبحان اللہ

”دیوانِ فرید“ وچ لوک داستان

(کی پوں)

وادی سندھ دے تقریباً تمام کلاسیکی شاعریں اپنی شاعری وچ لوک داستانیں دے کرداریں کوں علامتی طور تے ورہیے۔ اتھوں دینیں لوک داستانیں وچ کی پنھوں تے ہیر رانجھا پوری وادی سندھ وچ تال شہرت پائی پر باقی ہندوستان وی انہیں کنیں واقف ہے۔ لوک داستانیں تے انہیں دے کرداریں بارے سوچن یا لکھن ایس گالھوں وی ضروری اے جو اے کس وسیب یا اتھوں دے وسدے لوکیں دے اجتماعی لاشعور دا پراڈو ہوندین تے ایس گالھ کوں سامنے رکھ کر ایہیں تقریباً سبھنائیں صوفی شاعریں انہیں عوامی کرداریں کوں اپنی شاعری دا موضوع بٹایا۔ تاریخ، لسانیات، ادب، شاعری یا لوک ادب دا مطالعہ جدید علوم دی ونڈ موجب ”علم الانسان“ (HUMANITIES) دے دائرے وچ شامل تھیندے۔ ”حکایات پنجاب“ دے مرتب آر۔ سی۔ ٹپل دا آکھن اے جو:

”وسیع ترکیب ”علم الانسان“ وچ او سارے مضمون آویندن۔ جنہیں دے مطالعے نال اسل ایس پیچیدہ ڈھانچے، جینکوں جدید انسان اکھیندوں، دے ذہنی تے بدنی پہلوکیں دی جرمیات تائیں رسائی حاصل کر سگھوں۔ لوک کہانیاں وی ایجھے مضمونیں وچ گنہندین یا انہیں کوں انہاں وچ گننا چاہیدے۔ جیویں علم اللہدان دے ماہر انسانی کوپری یا ہندیرس یا والیس وغیرہ دے ڈونگھے تے یحیح مطالعے راہوں مختلف انسانی سلسلیں وچ فرق یا انہیں دا آپنت وچ تعلق چاٹ سگھدن۔ اونویں ای لوک کہانیاں دے ماہر کوں وی ایس جوگا ہووٹا چاہیدے۔ تے میکوں اُمید اے جو وقت لنگھن دے نال نال او ایس جوگے تھی ولین۔ جو او ابھما بھروسے جوگا مواد میا کر سگھن جس کنیں اے اندازہ تھی سگھے جو بعضے لوک ایجھے کیوں ہن۔ جیویں جو او لبھدن۔“ (ٹپل: جلد دوم: ص ۵۰۳)

وادی سندھ تے خاص طور تے سرائیکی تے سندھی وسیب دے لوکیں دے

اجتماعی لاشعور کوں چاٹن کیتے سی پنھوں دی لوک داستان تے تحقیق کرن دی ضروری اے۔ اے داستان ایں خطے دے و سنیکس دے مشرک تہذیبی عناصر دی کمائی اے۔ ایسا وجہ ہے جو سرائیکی تے سندھی شاعری دا وڈا حصہ ایں لوک داستان دے کرداریں تے بدھل ہے۔ ایں داستان دا جغرافیائی تے تاریخی گنڈھا سرائیکی وسیب، سندھ تے بلوچستان تائیں درگھریا ہوئے جینکوں اسل بھٹہ واہن کنیں بھنبھور تے بھنبھور کنیں کچ تائیں دا پندھ وی اکھ سکھدوں۔

خواجہ فرید تے شاہ لطیف سرائیکی تے سندھی زبانیں تے تہذیبیں دے ڈو نمائندہ شاعر ہن۔ انہیں ڈوہیں شاعریں اپنی شاعری وچ سبھ کنیں ودھ جاہ سی دے کردار کوں ڈٹی اے۔ ڈاکٹر مر عبدالحق دے اکھنٹ موجب ”دیوان فرید“ دیکس ۲۷۱ کانٹیں وچوں ۱۲۸ کانیاں لوک داستانیں نال تعلق رکھیندین جنہاں وچوں مختلف داستانیں دیاں مشرک کانیاں ۲۔ سوہنی مینوال ۲۔ عمر ماروی ۳۔ مول میندھرا ۵۔ ہیر رانجھا ۲۸۔ تے سی پنھوں دی داستان بارے ۶۱ کانیاں ہن۔ (عبدالحق: ص ۳)

اینویں ای شاہ عبداللطیف بھٹائی بارے ڈاکٹر نبی بخش بلوچ لکھدن جو: ”شاہ عبداللطیف اپنا ودھ کنیں ودھ کلام سی پنھوں بارے اکھیا... شاہ دے رسالے دا ”سُر سی“ کلاما سُر اے جیڑھا سُر راگیں وچ گھنویندے حالانکہ ہیا ہر سُر کی راگ وچ گھنویندے۔“ (بلوچ: ص ۳۸)

اے گالھ جھڑا وادی سندھ دی تہذیب دے نمائندہ انساں ڈو شاعریں تائیں محدود نیں بلکہ پنجابی، گجپی، بلوچی تے راجستھانی زبانیں تے علاقیں وچ وی ایں لوک داستان کوں مقامی داستان سمجھیا ویندے تے انھوں دے شاعریں ایں قصے کوں نظم تے سُر وچ سانجھئے اتے لوک گیتیں تے لوک روايتیں وچ ہنڈھائے۔ ایں کنیں سوا فارسی، ہندی، اُردو تے انگریزی زبانیں وچ اے کمائی سُر تے نظم وچ ترجمہ تھیندی تے چھپدی رہی اے (شان: ص ۱۰۲ - ۹۹)

سرائیکی شاعری تے سی پنوں دی داستان
سرائیکی زبان وچ سی پنوں دا قصہ منڈھ قدیم کنیں ٹریا اندے تے سرائیکی
شاعری اتے لوک گیتیں وچ وی ایں داستان دا ذکر تھیندا آئے پر ایٹکوں مکمل کمائی دی

شکل وچ " شوی کی پوں " دے طور تے سبھ کنیں پہلے خلیفہ نبی بخش نگاری ۱۸۴۵ء (۱۰ - ذوالقعد ۱۲۵۵ھ) وچ جوڑیا - اے شوی سرانگی تے سندھی زبانوں وچ ایں قصے بارے پہلی مکمل شوی اے جیندا اعتراض ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر (ناصر : ص ۲۲۱) تے ڈاکٹر نبی بخش بلوچ (بلوچ - ص ۲۲ ، ۲۳) کیے - ایندے بعد سید اکبر شاہ ۱۲۵۵ھ وچ قصہ ہسی پوں لکھیا جیرھا پہلی واری ۱۸۹۳ء وچ میرٹھ کنیں چھپیا - ایں قصے وچ پوں کی دی بول وچ کچ کنیں ولدے ناں بکروال کول قتل کر ڈیندے ، جیندا ذکر اساکوں ہے کیں قصے وچ تیں لہندا - ول صالح محمد مسکین ۱۲۸۵ھ وچ اے قصہ لکھدے جیندے وچ کی دے ہو دا ناں برام شاہ ہے تے ایں قصے وچ بکروال ہک نیک تے شریف النفس انسان ہے تے مسکین اپنے قصے وچ بکروال دے خلاف پناں شعراء دی تممت دے خلاف بیان ڈیندے - مسکین دے بعد قابل ذکر قصہ غشی برات علی خاں بلوچ لکھیا جیرھا ضلع رحیم یار خاں دے شرفیروزہ دارین آلا ہی جیں اے قصہ جولائی ۱۹۳۳ء وچ مکمل کیا - غشی برات علی کی کول بھٹ واپس دے راجہ دی دھی دیندے تے پوں دی شراب نوشی کول دی تسلیم تیں کریندا - اوں اپنے قصے دے منڈھ وچ ہک تحقیقی دیباچہ وی لکھیے - ایں کنیں سوا قصہ گرمائی ضلع مظفر گڑھ دے احمد بخش غافل وی " جدید قصہ کی پوں " دے ناں ناں ہک شوی لکھی - ایندے علاوہ رحیم یار خاں دے سید جلال کھیم ۱۸۸۰ء وچ قصہ کی پوں مکمل کیا - ڈاکٹر نصر اللہ خاں ناصر انیس قصیں کنیں سوا کچھ لے کی نگاریں دا وی اپنے تھیس وچ ذکر کیے ، جیندے وچ صالح محمد ، نور الدین مسکین ، حاجی شاہ فائق ، سید لال شاہ ، ماجزادہ حاجی محمد صفوری ، صوفی احمد جان فریدی ، عطا محمد زخمی ، آڈھا خان نطقال ، ملک حاجی احمد نگار ، جاباز جتوئی ، حسرت ملتانوی (بصورت نانک) ، غشی نور محمد ، حسین دیدڑ تے غلام حیدر مستانہ دے ناں شامل ہن - (ناصر : ص ۲۲۱ - ۲۲۰)

قصے دا زمانہ

ایں لوک داستان دے زمانے بارے مختلف تحقیق کاریں دی اپنی اپنی رائے لے - رچرڈ ایف برٹن ایں بارے لکھدے جو : " کی پوں ڈول عاشقیں دا قصہ اے ، جنہیں بارے اے تصور اے جو او اچ کنیں تقریباً ۹۰۰ ورہے پہلے یا سندھ وچ ، اسلام

دے ابتدائی دور وچ جیندے ہن - " (برٹن: ص ۵۶)
 "شاہ عبداللطیف آف بھٹ" دے مصنف اسی سورے، شاہ لطیف وی شاعری
 دینیں لوک داستانیں بارے گلہ کریندیں ہونیں لکھے جو: "سجے کاشیاں ہندو اصل دیاں
 ہن - گلہ صاف ظاہر اے جو انہیں دا تعلق اسلام کنیں پہلے آئے دور دے سندھ نال
 اے - سی تے پنھوں دی کمانی بنیادی طور تے کچھ وچوں آئی لکھی اے تے اے ملک
 سندھ نال پوری طرح ہنڈھیل ہے - " (سورے: ص ۳۳۳) - رچرڈ ٹیلر دا آکھن اے
 جو: "اے کمانی سندھ دی تاریخ دے اوائلی دور دی ہے - " (ٹیلر: جلد سوم: ص ۱۱۰۶)
 ریاست بہاولپور دے گزٹینئر: ۱۹۰۳ء موجب:

"... تقریباً ست سو سال پہلے بچے واپس دے نیرے سندھ دریا دیاں وچوں
 شاخاں آہت وچ رل کر ایس ترے وکرے بنیدیاں ہن - اتھنوں سی دا صندوق لوزھیا
 گیا ہئی - " (گزٹینئر: ص ۲۵۹)

"شاہ جو رسالو" دے مرتب پروفیسر کلیان آڈوانی (آڈوانی: ص ۱۲۵) تے سندھی ادب
 ادب دے سلسلے دی کتاب "سی پنھوں" دے مرتب ڈاکٹر جی بیٹس بلوچ موجب اے -
 دلو رائے دے دور دی گلہ اے - دلو رائے سندھ دا کوئی مشہور حکمران تھی گزریے تے
 ایندے نال تے "دلو رائے دے ٹھیڑھ" سرانگی وسیب وچ "جام پور" دے نیرے
 اچ وی موجود ہن جنہیں دے بارے "تاریخ ڈیرہ غازیخان" دے مصنف عبدالقادر خان
 لغاری لکھدن جو: "ان کھنڈرات کے شمالی مشرقی اور جنوبی اطراف میں آٹھ برجوں کے
 آثار تھے مگر ان میں جو سب سے بڑا تھا وہ میرے راستے کے بالکل نزدیک تھا - اس برج
 کو دیکھ کر ان کے بنانے والوں کی ہمت کی بے ساختہ داد لکل جاتی تھی کیونکہ ایک دیہاتی
 بچے کے ذہن میں اتنی برجی انسانی کاوش کی کوئی مثال نہ تھی - " (لغاری: ص ۱) ڈاکٹر
 بلوچ لکھدن جو: "تھتھہ الکرام وچ چٹوایا گئے جو اے دلو رائے دے دور دی گلہ اے ...
 تاریخی طور تے دلو رائے دا دور ایس دلیھے تاہیں سو جھلے وچ کونہی - پر اساہی رائے موجب
 عرب دور دے خاتمے دے بعد دلو رائے پہلھا مشہور حکمران تھیا، جیڑھاہک دہا مدبر تے
 دانا ہئی تے جیندے دور وچ وڈے کارنامے تھئے - دلو رائے دی حکمرانی غالباً پنجویں صدی
 ہجری (۱۱ ویں صدی عیسوی) وچ ہئی تے سسئی پنھوں دے عشق دی داستان وی ایہیں دور

وچ انہری - سندھ دے عوامی شاعریں وی ایس قصبے دی شروعات " وانا ولورائے " دے دور وچ ہسالی اے - " (بلوچ: مقدمہ: ص ۲) -

تاریخ بلوچستان دے مصنف رائے بہادر ہتھو رام دا آکھن اے جو: " سندھ اور پنجاب میں = قصہ اس طرح پر مشہور ہے (کہ پرانے زمانے میں جبکہ ملک سندھ اور پنجاب ہندو راجوں کے قبضہ میں تھا - شاید یہ وہ زمانہ ہو گا جب کہ قلات بلوچستان و سیوی و سوان واقعہ سندھ، خاندان راجہ سیوا کی ریاست تھی - چنانچہ آئین اکبری وغیرہ کتب قدیمہ میں یہ ملک بنام نہاد سیوستان لکھا ہوا ہے - بلکہ اب تک علاقہ سندھ میں قریب لڑکانہ، سوان مشہور ہے) سوان کے گرد و نواح میں ایک ہندو راجہ کنارہ دریائے سندھ پر رہتا تھا - اس کے گھر لڑکی پیدا ہوئی ... " (ہتھو رام: ص ۳۷-۳۸) -

" سرانچی لوک کہانیاں " دے مولف تے مرتب بشیر احمد خانی بہاولپوری پوریں ایس قصبے دا منڈھ پدھندیں ہوئیں لکھن جو: " آبدن، جو اچ کنوں تقریباً پنج سو سال پہلے اچ دے ضلع رحیمیارخان دے مغربی پاسوں ہک راجہ حکومت کریندا ہا - جیندا ناں قدرے اختلافی روایت ناں آتا رام ہا - تے آوندے دار الخلافہ دا ناں بھٹہ واہن ہا - قدیم مورخین نے ایکنوں بھاتیہ یا بھاتی واہن وی لکھے - " (خانی: ص ۱۳۱-۱۳۲)

کچھ تحقیق کاریں دا آکھن اے جو اے قصہ وادی سندھ وچ اسلام دے آون کنیں پہلے دا ہے تے اسلام دے آون دے بعد ایندے وچ اسلامی عناصر وی شامل تھی گئے -

کی دے جمن دے بعد اوکوں ہندو وچ بند کرتے دریا وچ لوڑھن دا واقعہ حضرت موسیٰ دے واقعے نال مشابہت رکھیندے تے کچھ شاعریں پنوں دی چوکنیں جدائی کوں حضرت یوسف تے حضرت یعقوب وی جدائی نال وی تشبیہ ڏئی اے - بظاہر قصبے دے شواہد اے ڏسیندن جو اے قصہ اسلام دے آون دے بعد دا ہے جیندی تصدیق ایس قصبے دے کرداریں دے کچھ ناں وی کریندن - خاص طور تے کی کوں پالڻ آلے دھوپ دا ناں لوک روايتیں وچ محمد یا محمود بیان تھئے - کنکڈ لکھدے جو: " کنارے تے محمد ناں دے ہک دھوپ دریا وچ ہک ہندو تردی تے کنارے ڏہوں ادی ڏنھی - " (کنکڈ: ص ۳) رچرڈ برٹن لکھدے جو: " کچھ ڏنہاں بعد اے (ہندو) بھنبھور دے ہک دھوپ محمد دے ہتھیں آئی - " (برٹن: ص ۹۳) ایس موضوع تے تفصیل نال بحث ڈاکٹر بلوچ تے پروفیسر ہرنام سنگھ شان

کہتی ہے۔ کچھ محقق اکھیندن جو اے قصہ ہک تاریخی حقیقت ہے۔ (۲۹: ۱۱)

اے جو اے سرا سر خیالی ہے۔

خواجہ فرید تے سی

سی پنھوں دی داستان بنیادی طور تے سرائیکی سندھی تے بلوچ تہذیب تے ثقافت دی نمائندہ داستان ہے۔ ایس داستان دے مرکزی کردار ہک ڈوجھے نال پیار کرن آلا ابجھا جوڑا اے جیندی آپت وچ شادی تھی ویندی اے جینکوں اسان سرائیکی وچ "حق نکاح" اکھیندوں۔ "حق" یا "حق نکاح" دا اے لفظ "زال پنے" دے رشتے کیے سندھی زبان وچ وی درتیندے۔ ڈاکٹر بلوچ لکھدن جو: "سندھ دی قدیم اصطلاح وچ زال توں پنے کوں "حق" سہیا گیا۔ سی کنیں پنھوں جنہاں بے سی دی حالت وچ ویندے، تاں اوہنے سبھ ناتے تروڑ کراہیں اپنے حق دے پنھوں ٹردی اے... حق دے پنھوں ٹرن تے حق دی گول کرن ایس داستان دا مرکزی پہلو ہے۔" (بلوچ: ص ۱)

زال تے پنے دے درمیان "حق" دا اے استعارہ وسعت اختیار کرتے پوری کائنات تے پھیل ویندے۔ "حق" دی طلب تے گول دا اے پندھ صوفیوں دا محبوب ترین روحانی پندھ ہے۔ ایس گالھوں خواجہ فرید دی ایس داستان دے کردار سی کوں اپنی شاعری دا مرکزی کردار بٹایا تے اپنی پوری شاعری دے ہمیں کرداریں دے مقابلے وچ ایس کردار نال زیادہ "انس" دا اظہار کیا، انہیں دے ملفوظات وچ ہے جو:

"علاقہ پنجاب وچ جتلیاں عورتاں عاشق تھی گزیرن، جیویں ہیر، صاحبان، سوہٹی وغیرہ، انہیں سبھنیں دی سردار مائی ہیر ہے تے علاقہ سندھ، بلوچستان دینیں عاشق عورتیں جیویں سی، مول وغیرہ ہن، انہیں دی سردار مائی سی ہے۔ ایندے بعد من موہٹی مسک نال آکھویں جو میکوں مائی ہیر نال کوئی انس کوئی بھل جو مائی سی نال انس ہے۔ ایندی وجہ چولستان تے ویرانہ ہے جیڑھا میکوں ہوں بھلندے اتے سی دی ایہیں ویرانے، کوہستان تے بیابان وچ پنھوں دے پنھوں کلے سربکھ تے ترسہ دی حالت وچ دھرک دھرک کر ایہیں اپنی جند گھول سٹی۔" (رکن الدین: ص ۱۰۱۸)

ہن میں اپنی ہک گالھ کوں ولا دہریاں جو: "خواجہ فرید دے کلام دی ہک خاص رمز کوں

دج انہری - ہم ضروری ہے جو اندے مختلف کرداریں دی سک تے طلب کوں سمجھن کیے
دور دج ہمالیہ طرا سی واکردار ہے ، جیڑھا مختلف لینڈ اسکیپ دج ہیر ، مول ، تے سوہنی دا
روپ ونا گھندے - نہ تال سک واکردار تال چھڑا ہوا ای ہے تے او ہے سی دی سک دا
رنگ - " دیوان فرید " دج خواجہ فرید ایں گالھ واکردار جیوا اینویں کیے :

تھل چترانگ اندر میں سی

بیلین بیلین ہیر [۵۹:۱۲] (چاندیو: ۱۲۴)

جیویں پہلے گالھ تھنی اے جو " دیوان فرید " دینیں ۱۲۸ داستانوی کافئیں
وچوں ۶۱ کانیاں ، خواجہ فرید کی پنہوں دی داستان دے حوالے نال لکھیں - پرہک گالھ
دین دج رکھن ضروری اے جو اے کانیاں کوئی قصہ کہانی بیان نہیں کریندیاں بلکہ انہیں دج
سی دے قصے تے اندے کردار نال وابستہ رمز کوں علامتی طور تے درتیا گئے - اے گالھ
خواجہ فرید دے نزدیک Understood ہئی جو پورا سرائیکی وسیب کی دی کہانی کنیں چنگی
طراحویں واقف اے تے انہیں کافئیں دج ورتیل علامتیں ، استعاریں تے واقعیں کوں ہک
ان پرہیا سرائیکی دی آسانی نال سمجھ سکدے - ڈاکٹر مہر عبدالحق دی ایں نکتے پڑہوں اشارہ
کریندے ہونیں لکھدن جو : " ... سی پنہوں کی ان چھیاٹھ کانپوں کو یکجا کر لیا جائے
جن میں داستان کے لفظی معنی کی رعایت سے تو واقعات بیان نہیں کئے گئے ، البتہ بے
وقائی ، تلاش ، جستجو اور عزم و وفا کو بطور علامت استعمال کیا گیا ہے - " (عبدالحق: ص ۴)
" دیوان فرید " دینیں انہیں کافئیں وچوں اسال کچھ کچھ اے اندازہ لا سکدے ہسے جو
خواجہ فرید دی نظر دج " سی پنہوں " دی داستان دے واقعات تے مقامات واکریا تصور
ہئی ؟

(الف) سی دا چھٹا تے خاندان

" دیوان فرید " وچوں سی نال متعلق کافئیں وچوں اندی جائے پیدائش تے
حسب نسب بارے کچھ اشارے ملدن مثلاً :

○ پہلے ڈینہہ دی قسمت پٹھری   ہمیں ویلے اخری مٹھری
ڈترا ڈکھ دا ڈان   لوڑھیں برہوں ہکر دج

(۲۸:۴)

○ بھٹے بھڑے واہٹ دا جہاں   شر بھنبھور دی کوڑنگاں
کچھ ہئی وطن حقیقی وار
(۲۹:۱۱)

○ ما پو آں توں دور ہے   ڈکھ درد قمر کور ہے
(۱۵۱:۶)

○ اللہ راسی ما نہ ماسی   شر بھنبھور دی واسی
(۱۸۳:۱۵)

○ جڈاں چایم پا کر جھولی   کر وین ڈٹی ما لولی
پسوں پیت نہ ہئی پو ما دی   وت ہوت بلوچ نہ رادھی
میں مسٹری جاوٹ لا دی   ہم بخت ستری ڈکھ رولی
(۱۹۹:۲۱)

”دیوان فرید“ دے اُتلے شعریں وچوں اے گالھ تان وانج تھی کراہیں سائے
اندی اے جو خواجہ فرید دے نزدیک سی دا چٹا بھٹے واہٹ وچ تھیا۔ ڈو جھی گالھ اے وی
لشابر تھیندی اے جو سی کوں ماء پو دا پیار نصیب نہ تھیا تے اوکوں ”برہوں کھر“ وچ
لوڑھ چھوڑیونس۔ شر بھنبھور تان سی دا تعلق صرف اتا اے جو: ”اللہ راسی، ما نہ
ماسی۔ شر بھنبھور دی واسی“۔ ایندے بعد کافی نمبر ۱۹۹ دے پہلے تے ڈو جھے بند وچ
وی ایہا گالھ بیان تھئی اے جو جڈاں سی پیدا تھئی تان اوندی ماء اوکوں وین کرتے لولی
ڈٹی کیونجو اوکوں دریا وچ لوڑھٹا ہئی۔ سی اکھیندی اے جو پہلے میکوں پو ماء دا پیار
نصیب نہ تھیا تے اوندے بعد ہوت بلوچ وی وفا نہ کیتی۔ انہیں شعریں وچوں ایس گالھ
دی تصدیق تھیندی اے جو خواجہ فرید دے نزدیک سی دا چٹا بھٹے واہٹ دا ہے تے اوکوں
جہدیں ای دریا وچ لوڑھ چھوڑیا گیا جیندے بعد اوکوں شر بھنبھور نصیب تھیا۔ بھٹے واہٹ
وچ سی دے جڈن دی تصدیق انہیں روایتیں وچوں وی تھیندی اے۔ ڈاکر نی بخش بلوچ
دے مطابق انہاں دی ۲۵ سالہ تحقیق دی بنیاد دے اصل پونجھے (سرچھے) ترائے روایاں ہن
(الف) گاہیں (کچھ قدیم سندھی شعرا گاتھا) دی گالھ (ب) خلیفہ نبی بخش لغاری دی
سرائیکی شتوی تے اوندے سندھی رسالے دی روایت تے (ج) محمد واصل درس دی شتوی
”گزار واصل“ دی روایت (بلوچ: ص ۲۵)۔ انہیں ترائیاں روایتیں وچوں چھرا محمد

واصل درس دی سندھی شوی "گھزار واصل" وچ کی دے جمن دی جاہ دسالی گئی اے۔
واصل مٹھے دے شر "ننگر" دا (یعنی سندھ دے انتہائی تے دا) پھیکری جے (دا) رہن
آلا مٹی تے اوں اپنی شوی ۱۸۸۲ء (۱۲۹۹ھ) وچ لکھی مٹی جیڑھی اسم پرپس لاہور وچوں
اگست ۱۹۱۴ء (۱۳۳۱ھ) وچ چھپی۔ واصل دی شوی موجب کی دلو رائے دے دور وچ
بھٹے واہن وچ "ناؤں" ناں دے ہک پابھن دے گھر جی (بلوچ: انگریزی ماگ: ص ۴)
ایں کنیں اندازہ تھیندے جو کی دے جمن بارے بساوپور ریاست کنیں لا کر اہیں دریائے
سندھ دے نال نال بحیرہ عرب تائیں دے علاقے وچ اے لوک روایت قدیمی موجود ہے
جو کی بھٹے واہن دے ہک پابھن دی دھی مٹی تے اوکوں بھٹے واہنوں لوڑھیا کیا پا۔ بھٹے
واہن دا احوال بیان کریندیں بساوپور اسٹیٹ گزیٹیئر ۱۹۰۴ء وچ لکھیا گئے جو:

"بھٹے واہن، رچیہار خان کنیں ۱۰ میل قطب وچ ہک اپے لپے تے پدھل قدیم شر
ہے جیڑھا ملغوظات سچ حاکم موجب، مو (شر) دے زمانے وچ پدھا گیا۔ اکھیندن جو
اے شر ڈاہرس پدھا مٹی پر ایندا اصل ناں معلوم کوئی۔ روایت اے جو ایندا ناں بدل
کر اہیں بھٹے واہن (واہن = سندھی وچ جا لکائے کوں اکھیندن) اوں ویلے پیا جہاں
تقریباً ہزار سال پہلے بھٹیں (بھٹیں دا ہک پاڑا) اینکوں ڈاہرس کنیں کس گدھا۔ اوں
زمانے وچ سندھو دریا بھٹے واہن کنیں میل کھن دے پندھ تے ویندا مٹی، جیندا رستاق
'جیڑھا' "لڑھوئی" سٹہ پندے، اچ دی ہک دھندھ بٹاؤں جوگا جھکا ہے، جیندے وچ
خان واہ کیٹاں دا وادھو پانی ویندے۔ لڑھوئی (۱) بھٹے واہن جتھاں کوئی ویری کھر سگھدی
ہوے) کوں "تری مونیں" (ترائے مونیں آلی) دی سٹہیندن۔ ایندی وجہ اے
ہے جو تقریباً ست سو سال پہلے بھٹے واہن دے نیرے سندھ دریا دیاں ڈو شاخاں آپت وچ
رلدیاں ہن تے ترے دیکرے بٹیندیاں ہن۔ امتحاں کی دھندھ لوڑھیا کیا مٹی۔ بھٹے
واہن دئیں روایتیں موجب کی، تھانی پابھن دی دھی مٹی، جیں کی دی جنم پتری بٹوئی
تاں اوکوں ڈسیا گیا جو او ہک بلوچ مسلمان دے عشق وچ گرفتار تھی ویسی۔ اوں اپنے
خاندان کوں دلت کنیں بچاؤں کیتے چیتر دی پٹلی کوں منہل آلی رات کی کوں ہک
دھندھ وچ پا کر اہیں دریا وچ لوڑھ چھوڑیا۔ او دھندھ ہک دھوبی اتا (عطا) دے بھٹیں
آیا۔ اے کہانی پنجاب وچ چنگی طرح مشہور ہے۔ مقامی روایات موجب کی دا جنم شر

بھٹ واہٹ ہے۔ ”تری سونیس“ وچ او جا جتھوں کی کول لوڑھیا گیا ہئی، بہن دی پھیندی ہے۔ تھالی پٹکار ناس دی پیڑھی وچوں، بھٹے واہٹ وچ ترے گھر سدے بہن، جنیس وچوں ہک گھر دے وڈے خان چند تے واشو رام بہن۔ انیس دے بارے آئیدن جو اے سونیس سدھے کی دے ماہیو دی پیڑھی دے وارث بہن۔ بھٹ واہٹ دے بارے اے دعویٰ وی ہے جو اے ملا مبارک دے پتریں ایوا الفضل تے فیضی دا جنم استھان وی ہے۔ آئیدن جو ایں وستی وچ ہک جاہ اتی مقدس اے جو جیکر کوئی عورت استھان ہال جاوے تاں او ہال پوری دنیا وچ مشہور تھئی۔ یا او ایوا الفضل وانگوں دانابوسی یا فیضی وانگوں عالم یا دل کی وانگوں عاشق یا کہیں ہے طور تے مشہور تھئی۔ بد قسمتی نال کوئی وی ایں قسمی جاہ وی نشاندہی نہیں کر سکدا۔“ (گزشتہ: ص ۲۵۹)

صدیق طاہر بھٹے واہٹ وچ کی دے خاندان دے حوالے نال لکھیے جو: ”قیام پاکستان اور متبادل آبادی کے بعد اب اس خاندان کے پختہ مکانات کے کھنڈر موجود ہیں جو کسی کی ماڑی کے نام سے اب بھی مشہور ہیں اور لوگ انہیں دیکھنے جاتے ہیں۔“ (طاہر: ص ۱۱۹)

ہندو روایات

پنجاب یونیورسٹی (انڈیا) دے پروفیسر ہرنام سنگھ شان، ڈاکٹر موہن سنگھ دی کتاب ”این اسٹروڈکشن ٹو پنجابی لٹریچر“ دے حوالے نال لکھدن جو: ”کسی پنھوں دی رومانی تے دردناک کہانی حقیقت وچ اوں سرزمین دی ہے جیڑھی اچکھ بہاولپور ریاست وچ ہے، پر سندھینس تے بلوچیں وی اوں تے اپنا حق جاتے۔“ (شان: ص ۱۶۶)

پروفیسر شان بہاولپور دے ڈو شرنار تھئیں ہو تو رام تے ماسٹر چندر بھان دے حوالے نال لکھدن جو: ”انہیں میکوں ڈسایا جو کسی پنھوں دے قصے بہاولپوری شاعریں عام لکھیں۔ انہیں اپنی یاد گیری وچوں چھی کسی کاریں واصل، پرورد، بخت علی فقیر، حیدر بخش تے مسکین دا ڈس ڈتا... شری ہو تو رام ”ہنت“ ایں پریم کہانی کول ہک قصے وچ لکھیا ہئی جیڑھا (ونڈ ویلے) بہاولپور رہ گیا ہئی... ہنت ڈسایا جو اے قصہ لکھن کنیں چلھے میں کی دا جنم استھان وی ڈٹھا ہئی۔ اوں دے آکھن موجب کی بھٹا واہٹ (ریاست بہاولپور) وچ جی ہئی۔ جیڑھے گھٹ کنیں اوکوں سندھو ندی وچ لوڑھیا گیا ہئی اوکوں ”لڑھ والی“

اکھیندن - اٹھائیں پرانے زمانے ویاں جامیں تے کھنڈر ہن تائیں موجود ہن - " (شان : ۱۶۹ - ۱۷۰) پروفیسر شان مزید لکھدے جو : " بساویہ دے ہک وڈے صوفی فقیر نامہ علام فرید وی ایس قصبے کوں کئی کافیس وچ بیان کیے تے اٹھوں دے لوکیں لوک گیتیں دے کئی روپیں (دھولا، ماہیا، جھمر، ڈوہڑے وغیرہ) وچ گا کر ایس (قصبے) کوں محفوظ رکھیے - سردار ہرجیت سنگھ کس پرانے زمانے دے بساویہ پوری کنیں اچھا ہک ریت حاصل کرتے چھاپیا ہئی - " (شان : ص ۱۶۱)

سرائیکی وسیب نال سی پنھوں دے تعلق دے حوالے نال پروفیسر شان اپنی تحقیق وچ ہک ہیا واقعہ ایویں بیان کیے : " لالہ دھنپت رائے ملتان نوا سی میگوں ڈیسا جو ملتان دے ہندو ۱۹۴۷ء دی وڈ کنیں چلھے ، سی پنھوں دی وری منیندے ہن - ہر سال ہولی دے پھیر دی ڈینہ ایس پریمی جوڑے دا سنگ بنا کر ایس ، ڈاڈھے ذوق شوق نال پیش کریندے ہن - ڈوں سیانے دیاری لگی تے خاص سوئے کپڑے دیر لہ کر ایس ، انھیں تے سوار تھی ادے ہن - دل سرکس جوڑ کر ایس ، دول شرباء دی گونج نال ساری بزار دھول لٹکھدے ، راہ وچ کھڑے ، منزلان کریندے ویندے ہن - راہ وچ سی تے پنھوں دے ، وارے وارے نال ، ڈوہڑے اکھیندے ویندے ہن - انھیں دے انھیں دے نال نال خوش مزاج نوجوان ہندو فردے ہن - عام طور تے او نور الدین دے جوڑیل ڈوہڑے اکھیندے ہن - چھوٹے وچن آلا گروہاری لال تمام چنگیں ڈوہڑے اکھیندا ہاتے پنھوں بٹدا ہا - اے جلوس انھیں لوکیں دے گھر ویندا ہا جنہیں کوں پتر نہ تھیندے ہن - او لوک منت منیندے ہن جو پتر جن دی خوشی وچ آئندہ ہولی تے او سی پنھوں دا سنگ کروہن - جیڑھیں سبھاگیں گھریں وچ اے " جلوس " ویندا ہئی ، انھیں دی ہوں عزت تھیندی ہئی - " (شان : ص ۲۰۷، ۲۰۸)

سی پنھوں دے قصبے دھول وڈھ اختلافی حصہ سی دے جن دی جاہ ہے جیندے بارے تحقیق کارین دی رائے اسان اُتے بیان کر آئے ہے - سی دے چٹے بارے متضاد روایتیں دھوں زیادہ معتبر روایت " بھٹے واہن " نال تعلق رکھیندی اے جینکوں خواجہ فرید وی بیان کیے تے اکثر سرائیکی تے سندھی شاعریں وی ایس روایت کوں بیان کیے - بھٹے واہن وچ سی دی ماڑی ۱۹۸۵ء وچ میں آپ وی ڈٹھی ہئی جیڑھی بھردی دیندی ہئی تے

اندیاں سلاں دی لوک پٹ تے چا گئے ہن بلکہ اوں ویلے او ماڑی زردی زمینیں دا حصہ
 بڈی دوی ہئی۔ بھٹے واہن دے ایس سفر وچ اسل ممتاز حیدر ڈاہر مرحوم دے مہمان ہاسے
 تے میڈے نال نذیر لغاری ہوئیں دی ہن۔ ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر دی اپنی پی ایچ ڈی
 دے ان چھپیل مقالے ”سرائیکی شاعری دا ارتقاء“ وچ ایس روایت دی تصدیق
 کریدیں ہوئیں لکھیے جو: ”سرائیکی شعراء اینکوں (کی کون) بھٹے واہن دے راجے دی
 لڑکی منیدن جیڑھی اتھوں لڑھ تے بھنبھور دے دھوپ دے ہتھ آئی۔ تحصیل صادق آباد
 دے تاریخی قصبے بھٹے واہن وچ اچاں تیں ڈوں منزلہ کی دی ماڑی موجود ہے اتے اوں
 گھیر تے اچ وی ملنگ دیرے لائی پٹھن جتھوں کی کون دریا بروکیتا گیا ہئی۔“ (ناصر:
 ص ۳۱) ڈاکٹر نصر اللہ خان ناصر میکوں ممتاز حیدر ڈاہر تے انہاں دے والد دے حوالے
 نال اسے روایت دی پٹائی اسے جو بھٹے واہن وچ کی دے خاندان دے ہندوئیں دے گھر
 وچ ہر عہد وچ کیس نہ کیس چھوہر دا ناں کی ضرور رکھیا ویندا ہئی۔

(ب) کی دا خاندان

کی دے خاندان بارے اکثر لوک روایتیں تے شومیں وچ ایہو کچھ ملدے جو او
 کیس امیر کبیر پانچھن / وزیر / راجے دی دھی ہئی تے اوکوں لوڑھن ویلے اوندے ہندو
 وچ میرے جواہرات تے دھن دولت دی نال رکھ پٹی گئی ہئی۔ (ایندے علاوہ اسے دی
 لکھیا ویندے جو جیڑھے دھوپ کی کون پالیا ہئی او دھوئیں دا سردار ہاتے دھن دولت والا
 دی ہئی۔) ایس طرح کی دی پردر ش کیتے محلات دی جوڑیے گئے تے باغ دی جوڑیے گئے
 جنیدا ذکر اکثر شاعرس کیتے۔ تقریباً ایہا ای روایت اساکوں دیوان فرید وچ دی ملدی اسے۔
 خواجہ فرید دے تلوں شعر کی دے امیر کبیر ہون دی روایت دی تصدیق کریدن:

○ سٹ کر شاہی تھیں باندی   بھیک سویسیاں ریت غماں دی
 (۳۶:۳)   کچھو کر سم   لوک ویاہ

○ وںریاں رگ رنگیلیاں جاکیں   باغ بغوچڑے ٹھڈیاں چھاکیں
 (۲۹:۶)   سرے گئے   گئے یار

○ سٹ بھل، ملل، رگ محل   گئے ساگ بدل کوئی لہم نہ کل
 (۱۷۲:۸)

○ میں ہنس پل پیا کچ دل
جھاں جل، مہائیاں تے تھل
سٹ سچ کھٹ رنگیں مل
ہک مونجھ ہے ہئی بیاس ہے

(۱۹۵:۲)

(ج) سیوٹ / بھنبھور تے کی
سی دی داستان وچ ”بھنبھور“ سبھ کنیں اہم جاہ ہے جیندے بارے ہند
سندھ دیاں سبھ روایاں متفقہ ہن۔ امتحاں لوک روایتیں وچ اختلاف چھڑا اٹلا ہے جو
سی کوں پالٹ آئے دھوپ / محمد / احمد / اتا (عطا؟) دا تعلق بھنبھور نال ہئی یا سیوٹ نال۔
کھہ روایاں اے اکھیندیں جو دھوپ دا تعلق سیوٹ نال ہئی تے سی کوں دریا وچوں کڑھن
دے بعد او بھنبھور لٹ پیا تے امتحامیں سی کیتے باغات بٹوالوںس تے ایس روایت دا اشارہ
اساکوں دیوان فرید وچ وی ملدے جو:

○ جیندیں سانول دل مل ماٹوں شر بھنبھور سیوٹاں

(۱۲۸:۲)

تے ایس روایت وی تصدیق ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دی تحقیق دے ترائے بنیادی پوچھیں
(ماخذیں) وچوں ہک سندھی پوچھے، محمد واصل درس دی شوی ”گزار واصل“ (۱۸۴۲)
(۶) وچوں وی تھیندی ہے جو:

سیوٹ شر پاہراں کنارے مستے آئی بہت میں صندوق دھوپ سندے

(بلوچ: ص ۲۴۱)

(ترجمہ: سیوٹ شر دے پاہروں (دریا دے) کنارے تے دھوپ دے ہتھ وچ صندوق آئی)
آیا تال سے سیوٹ کنا میں بھنبھور کیا نوں تے تھی سندا عیش دور

(بلوچ: ص ۲۴۲)

(ترجمہ: دل او سیوٹ کنیں بھنبھور آئے تے امتحان عیش نال گزارٹاں گئے)
واصل لکھدے جو سی حالی چھوٹی عمر وچ ہئی تاں اوکوں گھن کراہیں دھوپ بھنبھور آ گیا
تے ایندے بعد سی پنھوں دی باقی داستان دا تعلق بھنبھور نال وچ بندے۔ خواجہ فرید
بھنبھور بارے اپنیں کئی کافیں وچ لکھ کیتی اے:

○ آپے شر بھنبھور ڈو آویں یاری لا کر چھوڑ سداویں

مٹا کوڑ کلاو دے یار (۱۲:۷)

○ شہ پیا بھڑے واہن دا چل شر بھنجور دی کوڑ نکلیں
کچھ ائی وطن حقیقی وار (۱۱:۱۹)

○ اللہ راسی ، ما نہ ماسی شر بھنجور دی واسی (۱۵:۱۸)

○ شر بھنجور دی کھاوٹ اوسم ہوت نہ جاویں چھلے کے

(۵:۲۰۴)

○ ڈکھڑے روز سوائے جس پنہ جہن سدھائے

شر بھنجوروں ٹر سائیں (۲:۱۳)

بھنجور دا شر کتھاں ہئی ایں بارے دی قدیم تے جدید تحقیق کاریں اپنی اپنی رائے بیان کیتی اے۔ آر۔ سی۔ ٹیل دا اکھن اے جو: ”بھمبر یا بھنجور کراچی تے گھارے دی وجلی سڑک تے ہک اہم مقام ہے، غالباً اے سندھ دریا دے قدیم منہ تے واقع ہئی یا شیت اے جاہ یونائیس دی پرانی وپاری منڈی ہئی“ (ٹیل جلد سوم: ۱۰۶)۔ رچرڈ برٹن دا اکھن اے جو: ”بھنجور دا گمشدہ شر، لاڈ (لے) وچ، وچ کنیں گھارے وچنٹا آلی راہ تے، سچے پاسوں آلے ریتے میدان وچ ہک پہاڑی تے ہے۔ اکھیندن جو شر اصل وچ پکے میدان تے پدھل ہئی پر حاکم دین بد اعمالی دی وجہ کنیں خدا دا قہر نازل تھیں تاں اور اتورات تباہ تھی گیا۔ موقع دے جائزے وچوں سدھ پونڈی اے جو کہیں زمانے وچ اے شر سکھاتے آباد ہئی۔ ہنٹا ڈاڈھے مینہ پوٹن دے بعد لوکیں کوں قلعے وچوں سکے، آرائشی گمنے تے دھات دے تھانویں دے ٹوٹے لہجہ پونڈن۔“ (برٹن: ص ۲۸۹) رائے بہادر ہتورام اپنی ”تاریخ بلوچستان“ وچ لکھے جو: ”سیوان کے جنوب کی طرف، گرد و نواح کوڑی میں، ایک شر بھنجور دریا کے کنارے پر آباد تھا۔“ (ہتورام: ص ۲۸)۔ ایچ ٹی سورلے دی نکتہ آفرینی ایں سلسلے وچ کچھ اگلی تے دودھ ویندی اے: ”سندھی شہیں دی صورت مطابق ایں جاہ دا ناں بھنجور ہے۔ سمجھ وچ اینویں آندے جو کہانی اصل وچ کچھ ناں تعلق رکھیندی اے... بھوم پر (Bhuimpur) یا تاں بھومیں پر (Bhuinpur) ہے جیڑھا ملک دے کہیں شر دا سنسکرت انداز دا ناں ہے تے

جیندا مطلب اے لکھدے جو اے کمالی اول دور نال تعلق رکھیندی اے جیہاں ایس خطے
وچ حالی بلوچیں پیش قدمی نہ کیتی ہئی تے اتھاں جت قوم وسدی پئی ہئی - یا اے جاہ پام
پور (Bampur) یا نم پور (Bampur) ہے جیڑھی ایرانی بلوچستان وچ ہے - "

(سورے: ص ۳۱۶)

پروفیسر شان بھنبھور بارے اپنی تحقیق وچ ہنری کرنس دی کتاب "دی انٹی
کوینیٹیز آف سندھ و دیشاریکل آؤٹ لائن" دے حوالے نال لکھدن جو: "بھنبھور دا
اہرنل استھان گھارے نر دے سچے کنارے تے کراچی کنیں ۳۳ میل ڈینجھار آلے پاسے ہے
... سندھ وای ایتکوں سندھ دی سبھ کنیں قدیم بندر گاہ منیندن - ایندے اچوکے
استھان تے دریا دے وہن دی وجہ کنیں سکندر دے حملے وٹھے ، ایندے بندرگاہ ہونڈ دا
امکان تھی سکھدے - ڈاہویں صدی وچ اے بھنبھور رائے نال دے ہک حاکم دی راجدھانی
ہئی ... ایندے نالو تھیون دی کمالی دلو رائے دی کمالی نال سنبندھ رکھیندی اے ... اے
سی پنھوں دی کمالی نال واسطے رکھیندے ایس ڳالھوں ایتکوں " سی دی پہاڑی " دی
اکھیندے " (شان: ص ۲۷، ۲۸)

نوجوان لکھاری خالق داد چاچڑ وی یکم اپریل ۱۹۹۵ء دے ڈینہہ وار "جھوک"
ملتان وچ ہک مضمون "سی دا شر بھنبھور" لکھیے - مضمون نگار دیاں معلومات موجب
اے اوہو بندرگاہ (دیل) اے جتھاں عزیز حملہ کیتا تے اتھاں سکندر سمندر وچ داخل
تھیا - بھنبھور میوزیم تے نیشنل میوزیم کراچی وچ عزیز دے بھنبھور تے ممکنہ حملے دا
ہک ماڈل بنیا پئے - ۱۹۵۸ء وچ ماہرن آثار قدیمہ ایس شہر دی کھدائی وی کیتی تے دلچسپ
نتیجہ برآمد تھئے - خالق داد چاچڑ ایس شہر دا محل وقوع ڈسیندیں ہوئیں لکھدن: "کراچی
کنوں نیشنل ہائی وے تے ٹھٹھ دی طرف ویندے ہوئے ، گھارو دے فوراً بعد ، ڈاکھن دی
طرف ہک سڑک ویندی ہے جیڑھی بھنبھور وچ تے ختم تھیندی ہے - "

بھنبھور شہر دے آثار قدیمہ دا مشاہدہ کرن دا راقم الحروف کوں خود وی موقع
ٹپے تے اے اوہو شہر اے جیڑھا ٹھٹھ ضلع دی گھارو تحصیل دے نال اے تے جیندی
لشادی اکثر محققین کیتی اے - میڈیا خیال اے جو خواجہ فرید دے نزدیک دی بھنبھور ایہو
شہر ہئی تے انہاں غالباً اے شہر دی ڈکھاہوسی - ایندی کوئی تصدیق انہاں دی شاعری دہوں

میں تھیندی پر انہاں دی سواغ تے ملفوظات وچوں اے اندازہ تھیندے جو انہاں
سندھ دی سیر کیتی ہوئی ہئی۔ ایندے بعد ”دیوان فرید“ وچوں کی دی داستان دا او
حصہ سامنے آندے جیڑھا پنھوں نال اوندی شادی دے بعد دا ہے یعنی کی کوں سندھائی چھوڑ
تے پنھوں دے بھرانویں دا پنھوں کوں گھن و نچڑا۔

(د) کی دی سندھ تے پنھوں دا وچھوڑا

تمام لوک روایتاں تے شاعرانہ تخلیقات ایں گالھ تے متفق ہن جو پنھوں، کی
نال شادی کرن دے بعد بھنبھور رہ پیا ہئی تے پنھوں اوندی یاد وچ تڑپدا رہ پیا۔
دل اڈں پنھوں دے بھرانویں کوں بھنبھور پٹھیا جو ار کیں وی صورت پنھوں کوں کچ
واپس گھن آون۔ پنھوں دے بھرا بھنبھور آئے، کی دے مہمان تھئے تے رات کوں
پنھوں کوں لشہر پلا کر ایں اپنے نال کچ گھن گئے۔ ایہو ای کی دی کہانی دا Climax ہے
۔ امتحانوں صوفیہ تے شاعریں وصال دی تانگھ تے جدوجہد دی علامت کی کوں بٹایا تے
اپنے اندر دے پندھ کوں کی دی علامت نال پھنڈھیا۔ مولانا روم ایں وصال تے فراق دی
کھیم کوں بال سری نال پھنڈھ تے آکھیا جو:

بشنو از نے حکایت می کند

وز جدائی ہا شکایت می کند

ایں فراق آلی سندھ دے حوالے نال ای آکھیا گیا ہا جو: ”یک لحظہ غافل یوم و صد سالہ
راہم دور شد“ تے سلطان بابو آکھیا جو: ”جو دم غافل سو دم کافر“۔ ایہو فراق دا قصہ
کی دی سندھ کنیں شروع تھیندے۔ پر خواجہ فرید دے نزدیک کی ایندے وچ بے قصور
ہئی تے سارے ڈوہ پنھوں تے ہن۔

○ ستریں ہوت سدھائے ناہیں ہک تل ترس جتن میں

گئے کرہوں قطاری بر ڈو تھی پاندھی کچ شہر ڈو

کر زورا زور دھنگائے خوش و خطرے دیس وطن میں

(۱۲۰:۱۰۲)

○ آپے یاری لایں دل ویندیں نہ مکلاں

سجہ رہ گئے حال پرائیں دل دی دل میں من دی من میں

(۱۲۰:۵)

○ سٹ کیا چاٹ بگھاٹ کانی مار اندر وچ

(۲۸:۲)

○ پل یار کوں چا بھر مویں زورا زوری پکڑا بیٹوے

(۲۹:۲)

پوونے شالا رب دی مار

○ گھولان بھیری گھل کوں پوون جی دے دل کوں

(۱۰۳:۲)

سو سو پورتے جک ساعیں

○ سٹ بچ اکیلی ہوت لے غم پا کر جھولی عیش کھے

(۲۵۵:۲)

○ کر بے واسی سٹ سدرائی پچی کچ سداہائے

(۲۵۸:۲۲)

شاہ لطیف دینے لوک داستانیں دے شاعرانہ بیان بارے ایچ ٹی سورے لکھدے

جو:

”کوئی دی یورپی انہیں عشقیہ داستانیں دی اصل (کہانی) جانیں بغیر، انہیں کوں موجودہ (شاعرانہ) صورت وچ نہیں سمجھ سکھدا۔ ایندا وڈا سبب اے ہے جو شاعر کوں اے (کہانی دی تفصیل) سٹاؤن وچ کوئی دلچسپی کوئی۔ اے (تفصیل) کہانیں دے اہم کرداریں دے احساس وچ جذب ہے تے اھیجے جو انہیں دینے دی کیفیتیں کوں گول لہن وچ بڑی ہوئی اے۔ کیوں جو او سمجھدے جو انہیں داستانیں وچ پیش آؤن آلے واقعیں کنیں ہر کوئی واقف ہے تے اے حقیقت اچ بھنائیں سندھیں کوں معلوم وی ہن۔ چھڑا انہیں واقعیں دے تاثر آلے پاسے شاعر دھیان کیتے۔ او لوک جیڑھے داستانیں کنیں ان واقف ہوسن، شاعر دے پوئیں وچوں واقعیں دے تسلسل کوں نہ سمجھ سکھسن۔ جبکہ شاعری دی ترتیب (وٹ) دا تجزیہ کر لسی تاں ہک دلچسپ حقیقت ظاہر تھئی جو شاعر دا واسطہ چھڑا عروج یا اوندے اہم موڑناں ہے۔ کہانی دا ایہو خاص نکتہ اے جیڑھا اوکوں ڈرامائی تاثر پیندے۔ ایس طرح کی پون دی کہانی دا اہم نکتہ سی دا اے احساس اے جو او پون کوں ونچا پٹھسی اے۔ جیڑھا چپ چپاتا اٹھیں دے قافلے ناں ٹر گئے تے سی کوں

عشق دی نکمیل دا تھاں پورا کرنے آتے اوکوں وڈا پندھ جھاگ تے پنوں کوں گولٹے ۔ (سورے : ص ص ۲۳۳ - ۲۵)

سورے دا اے تجزیہ لوک داستانیں کوں ورتن آلے سبھائیں صوفی شاعریں اتے خاص طور تے خواجہ فرید دی شاعری بارے وی لاگو تھی سکھدے ۔ پنوں کوں وچھا ہون دے احساس دے بعد سی دے اندر پنوں کوں گولٹن دی بے انت سک ابھردی اے ۔ فراق دا اے احساس تے طلب دا اے بے انت سمندر ای ” دیوان فرید “ دا یا سی پنوں دی داستان دا اصل روپ اے ۔

(ھ) کچھ تے ہوت بلوچ

” دیوان فرید “ وچ ایگی گلہ سی دا پندھ اے جیڑھا کچھ آلے پاس ہے ۔ اتھاں سارے حال سی دے پندھ دے ہن ۔ راہ دیاں سختیاں دی ہن تے کچھ بچن دا یقین وی ہے ۔ ” دیوان فرید “ وچ سکی پنوں دی داستان دا وڈا حصہ ایں پندھ تے مشتمل ہے تے خواجہ فرید دے نزدیک سی ایہں گول دے پندھ دا استعارہ ہے ۔

○ بٹھ پیا بھڑے واہن دا چاں شر بھنبھوروں وی کوڑ نکماں
کچھ ہی وطن حقیقی وار (۳۹:۱۱)

○ ڈکھڑے روز سوائے جنیں ڈنہہ جچن سدھائے
شر بھنبھوروں ٹر سائیں (۱۳:۳)

○ دیساں کچھ فرید نہ طرساں سنج بر دا ڈر دسرا
(۱۳:۸)

” تاریخ بلوچستان “ وچ ہتورام لکھدے جو : ” اگرچہ موجودہ زمانے میں علاقہ کچھ میں قوم ہوت کی کچھ شہرت یا وقعت نہیں رہی ۔ لیکن کچھلی تواریخوں اور نظموں سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ جب قوم بلوچی ، علاقہ کرمان سے ، علاقہ مکران میں آئے ، دیگر قوموں نے قلات کی طرف رجوع کیا تو علاقہ کچھ مکران پر ہوت قابض ہوئے ... قوم ہوت کے ۔ کچھ مکران کے مالک ہونے کی بابت ایک بہت پرانے زمانے کا مشہور قصہ سی و پنوں کا بلوچستان اور سندھ اور پنجاب میں زبان زد ہر خاص و عام چلا آتا ہے ۔ “ (ہتورام : ص ۳۷)

کسی پنوں دی داستان موجب پنوں خان ، کچ دے حاکم آری جام (عالی) دا پتر
ہئی ۔ خواجہ فرید پنوں دی ذات دے حوالے نال ہاروچل / ہربوچل (بلوچ) ، جت تے
ہوت دے لفظ درعین ۔

○ سترس ”ہوت“ سدھاٹے ناپیں ہک تل ترس ”جتن“ میں

(۱۲۰:۱)

○ یار ”ہربوچل“ کچ دا والی کیتو حال کنوں بے حالی

(۱۲۲:۲)

پرہت روہ رلاو دے یار

○ ہر ہل ہل پیت پتل دی سک سانول ”ہاروچل“ دی

(۱۹۹:۹)

ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دی تحقیق اے جو: ”او بلوچ قبیلے جیڑھے سبھ کنیں پہلے
ہجرت کرتے بلوچستان تے سندھ آلے پاسے آئے تے مقامی لوکیں نال سنگ بندی
کیتوئیں ، انہاں کوں جت اکھیا گیا ۔ اے جت کیونجو بنیادی طور تے بلوچ نسل دے ہن
ایں گالھوں سندھ دی قدیم روایت موجب انہیں کوں بلوچ وی سٹہیا ہیا تے ایں لحاظ نال
”جت“ تے ”بلوچ“ ہم معنی لفظ بن گئے ۔ ”ہوت“ ”ہوئیں“ دا ہک اہم قبیلہ اے
جیڑھا انہیں دے وڈے وڈے ”ہوت“ دے نال تے سٹہیندے ۔ جیویں جو ہر ہوت
بلوچ ہے ایں گالھوں ایں داستان وچ ہوت ، ہوتا تے بلوچ ، ہم نام دے طور تے ورتیل
ہن ، جو ہوئیں تے بلوچیں وچ کوئی فرق کوئی ... پنوں تے اوندے ہمراہی ”کچی“ ہن
یعنی مکران دے کچ آلے پرگٹے دے ہن تے پنوں ”کچ دا والی“ یعنی کچ دا حاکم ہئی ...
تاریخی لحاظ نال بلوچیں دا ہوت قبیلہ ، بلوچیں دے درمیانی دور آلی ، ڈو جھی ہجرت نال تعلق
رکھیندے جیڑھی ڈاہویں صدی عیسوی دے اخیر کنیں ۱۱ ویں صدی عیسوی دے شروع وچ
تھئی ۔ ... ہوت قبیلے دی ریاست مکران وچ قائم رہی تے بلوچستان دا سارا سمندری کنارے
آلے علاقہ انہیں دے ہتھ وچ ہا ۔ ہوت قبیلہ وی وقت گزرڻ دے نال نال ودھیا تے جدا
جدا شاخیں وچ ونڈج گیا ۔ جنہیں وچوں ”کلمتی“ تے ”چانڈیے“ وغیرہ خود وڈے
قبیلے بن گئے ۔ ... پندرھویں صدی عیسوی دے اخیر تے سولھویں صدی دے شروع وچ
میر تے ساکرے تائیں کلمتی قبیلے دی آبادی ودھی تے انہیں سندھ دے سمندری علاقے

کون وی سلجھایا۔ سن ۱۱۰۳ھ / ۱۶۹۱ء وچ اورنگ زیب دے عہد وچ میر تے ماکرے
دے گھتی سرداریں بجاتے ہر کون ” ملک “ دا خطاب تے جاگیراں ملیاں تے بعد وچ
وی سندھ دے جاگیرداریں وچ انماں دا درجہ ” فرسٹ کلاس “ آلا رہیا ۔ (بلوچ :
ص ۱۱-۱۲)

(و) کی دا پندھ

کچ ڈھوں کی دے ایں پندھ نال متعلق بعض مقامات بارے خواجہ فرید دے
کلام وچ اشارے ملدن پر او اشارے غالباً کی دے روٹ نال عملی یا جغرافیائی تعلق رکھن
دے بجائے استعاراتی / شاعرانہ تعلق رکھیندن ۔ جیویں اسان مقابیس المجالس وچوں خواجہ
فرید دا اے بیان پیلھے نقل کیتے جو : ” میکوں ... مئی کی نال انس ہے ۔ ایندی وجہ
چولستان تے ویرانہ ہے جیڑھا میکوں ہوں بھلے دے اتے کی وی ایہں ویرانے ، کوہستان ،
تے بیابان وچ پنوں دے پچھوں کھے سربکھ ترسہ دی حالت وچ دھرک دھرک کراہیں اپنی
جند گھول سٹی ۔ “ (رکن الدین : ص ۱۰۱۸) ایندا مطلب اے وی تھی گھلے جو
خواجہ فرید دے نزدیک بھنبھور کنیں کچ دے درمیان آوٹن آلے ویرانے ، رگستان تے
کوہستان دے پندھ چولستان یا روہی یا تھل وانگوں ہن ۔ ایں گالھوں انماں اپنی شاعری وچ
کی دے پندھ دے حوالے نال اپنا لینڈ اسکیپ ورتے ۔ مثلاً او روہی دے حوالے نال
اکھیندن جو :

○ یار پتل گیا کچ شہر ڈوں تھی راہی روہی تھل بر ڈوں

(۱۱۱:۲)

○ روہ روہی راوے رلدی نت قدم قدم تے بھلدی
کڈپیں تھک ہندی ، کڈپیں چلدی ہٹ سائول یار وہر کر

(۲۵:۲)

○ کول نہ نتم ڈھول دیں دے روہی رلیم کرنگ دے

(۲۲۲:۵)

ایویں تھل والینڈ اسکیپ وی کی دے پندھ وچ لہے :

○ تھل مارو دے وچ رول گیا آیا سخت ڈکھال دے وات جیا

تھرت تھرت اتوں لکھ دے میاں

(170:9)

○ مارو تھل دے ڈکھڑے گھاٹے   مپ، کھنڈ، کھڑن، کھوپ کپانے
رات پٹنیاں تہ بھاندی یارا   رلدی روہ ڈوگر دھ

(171:2)

○ مپوں وری کچ سفر کر   جی جالیو ظلم قمر کر
جکھ جکھدیں دیساں مکر   تھل مارو مگر قبر کر

(172:4)

جغرافیائی طور تے بھنبھورتے کچ دے درمیانی پندھ وچ روہی یا تھل دی کوئی
مناسبت نہیں بندی، سوائے ایں مناسبت دے جو ایں پندھ وچ ریگستانی لینڈ ایکپ وی
اندے۔ ہتورام "تاریخ بلوچستان" وچ لکھے جو: "اس کو (سی کو) سمجھایا گیا کہ کچ
کے راستے میں نہایت مشکلات ہیں۔ پانی نہیں۔ راستہ نہیں۔ کوئی واقف نہیں تمام
ملک کوہستان اور ریگستان ہے... اس دوران میں کئی درندے اور گزندے پھرتے ہیں۔
مگر اس صادق عاشق عورت نے ایک نہ مانی اور اکیلی تن تنہا، بے توشہ و بے بدرقہ اپنے
خاندان کی تلاش میں کچ کی طرف روانہ ہوئی۔ یہ عورت کہیں گرد و نواح کو ٹری سے روانہ
ہوئی ہوگی۔ حب (ندی کا نام ہے جو کراچی اور سیپلہ کی سرحد پر واقع ہے) سے گزر کر
علاقہ سیپلہ میں مابین شاہ بلاول اور او تھل کے ایک ریگستانی میدان کے وہاں تک پہنچی۔
اسی موقع پر سی کی قبر موجود ہے۔ اندازہ سے معلوم ہوتا ہے کہ قریب ایک سو میل
کے پا پیادہ گئی۔" (ہتورام: ص ۳۰، ۳۹)

جسٹھال خواجہ فرید کوں "ککڑے پڑے ہن کوہ طور" دی کیفیت روہی وچ نظر اندی اے،
اتھال سی دے پندھ آلے ریگستان (شاہ بلاول تے او تھل دے درمیان / علاقہ سیپلہ) دا
روہی یا تھل وچ TRANSFORM تھیون کوئی حیرت دی گالھ نہیں لگدی۔ ایندے
باوجود خواجہ فرید جغرافیائی حقائق کنس وی آگاہ ہن تے اوند بیان وی کریندن:

تھی راہی تھل مارو جلساں   لٹڈھی تے لسیلے رلساں

(173:3)

سج بر پار کچم مگر پار

اے لٹڈھی تے لسیلہ سی دے پندھ دے اصل روٹ دی نشاندہی ہے۔ اے او پندھ

اے جیڑھا رگستانی دے نال نال کوہستانی وی ہے تے خواجہ فرید ایس کوہستانی پندھ دا ذکر وی کیجے:

○ سچری سی نوں جلیں رلایا
سے سے پل ول پھیرا نہ پایا

(19:3)

○ آئی روہاں جبالاں جال میری
میں ڈنیں لہن سنبھال میری
چہ راخس رکھدے بھال میری
ڈنہ رات فرید مپاٹے میں

(108:4)

○ نوی ترس پارہو چل رتی
روہیں پہاڑیں وچ جی
شودی سی رلدی وتی
نیمیں اکلڑی ہک جٹی

(251:4)

ایس کافی نمبر 251 دے چھیکری بند دا مشہور مصرعہ ہے جو: "ایمانیں نہ وہی ہک مٹی" ایس دا تعلق وی کوہستانی جغرافیہ نال ہے۔ میں (پہاڑی ندی / رود کوہی) کوہستانی علاقے دی سیلابی ندی ہوندی اے تے ایندی رفتار تے ہک مٹی تھی تے وہی خالص کوہستان / دمان دے رہن آ لے لوکیں دا تجربہ اے جینکوں خواجہ فرید سی دے حوالے نال بیان کیجے۔ ایندے علاوہ سی دی ہک پی مشہور کافی وچ تھل نال، پہاڑ تے میں دا ذکر وی کیجے:

○ سی کرہوں قطار کچ پھوں ہن ہن دے
جھاگ جمل تھل پار نال پل ہن تن دے

(239:31)

○ میں باری تے ٹانگ ابھاری رات اندھار غبار

(239:5)

جھر مینہ دی کن کن دے

ڈاکٹر نبی بخش بلوچ سی دے پندھ دا روٹ بیان کریندیں ہو میں لکھدن جو: "سندھ توں لسیلے دیاں متفقہ روایات مطابق سی دی قبر، "پہنی" دے درے دے پروں "سنگمر" دی سیم وچ ہے۔ بھنبھور کنیں سنگمر پھوں ویندیں راہ تے، طیر تے جب ندی آمدن۔ جب دا ذکر سبھ قدیم شاعریں کیجے... قطب شاہ سی دی زبانی "طیر دی میں" دا ذکر کیجے... شاہ دے رسالے دی "والی" وچ "سنگمر" دا ناں آئی ہے...

خلیدہ نبی بخش صاحب پتلہ شاعر ہے جس (غالباً موقع دی سیر کرنا دے بعد) اپنی مثنوی
 وچ کی دی واٹ دیاں کچھ نشانیاں پٹیاں ہن تے آخر وچ سنگھ دا ذکر کیتس ... " (
 (بلوچ: م م ص ۲۲، ۲۳)۔ ڈاکٹر بلوچ بھلہ بھور کنیں کی دی قبر تاہیں دے علاقے واسروے
 کرتے کوئی ھے میل دا پندھ تے اوندی تفصیل دی بیان کیتی اے۔ ایں تفصیل وچوں دی
 خواجہ فرید " ملیر " دا ذکر ہوں جائیں تے کیتے:

○ ملک ملیر لتونی جھوکاں میں کھڑی وچ اوپریاں لوکاں
 ہک تل ترس نہ آو دے یار (۲۲:۳)

○ مٹھا مارو محب ملیر دے رت روواں سارا لوک ھے
 (۱۷۹:۳)

○ مارو ملک ملیر دا مالک لٹم کے نہ جاویں جھوک وسا کے
 (۲۶۱:۷)

○ کیوں کردی ہار سنگھار مٹھی کیوں سرفی کبلا دھار مٹھی
 بے چاٹاں سانول یار مٹھی ول ملک ملیر سدھام ڈی
 (۲۶۷:۵)

" دیوان فرید " وچ " ملیر " دا اے استعارہ غور طلب ہے کیوں جو ایں استعارے
 وچوں اینویں لکھدے جیویں " ملیر " پٹوں دا وطن ہووے یا " کچ " دا نعم البدل
 ہووے۔ جڈھاں جو حقیقت وچ " ملیر نیں " کچ دی راہ وچ ہک پہاڑی ندی ہے جینکوں
 کی پار کیتا ہئی۔ ایں استعارے کوں کھولن کیتے اسا کوں چولستان نال گھنڈھیل سندھ دے
 صحرا تھردی لوک داستان " عمر ماروی " ڈیہوں ڈیکھنا پوسی جیندے وچ ماروی دا وطن
 " ملیر " ہے تے عمر سومرے دی قید وچ او اپنے وطن کوں اونویں یاد کریندی ہے جینویں
 کی " کچ " کوں یاد کریندی ہے۔ شاہ لطیف ایں سندھی لوک داستان کوں اپنے
 رسالے دے " سر ماروی " وچ عروج تے پچائے:

واجھائے وطن کھے آکوں بے ہت میاس
 گور منہجی سومرا کچ پنہوارن پاس
 ڈچ ڈاڈائے ڈیسہ جی منجھاں ولدین واس

میاں جیاس بے ونچے طرح طیر اُسے (سرماری - ۶:۹)
 ۱ ترجمہ: اے (عمر) سو مرا بے وطن دی سک وچ میں اتھامیں (تیلہی قید وچ) مرو نجاں
 تاں میٹھی قبر (تاں) پنواریں دے نال بٹواویں - ڈاڈکے وطن دیاں ولھیں وچ میکوں
 وساویں - بے میٹھی لاش طیر جج کئی تاں میں مر کر ایس دی جی پوساں - (آڈوالی: ص ۱۲۸)

اتھال اسال اے وی فرض کر سکدے سکے جو جیویں بلوچستان دے ریگستان
 کوں خواجہ فرید روہی وچ Transform کر گدھے اونویں ای "کچ" دا استعارہ دی
 اتھال "طیر" دے استعارے وچ Transform کر گدھا ہوئی - کیوں جو خواجہ فرید
 عمر ماروی "دی سندھی لوک داستان کنیں چنگی ریت واقف ہن تے اوندے تے انہیں
 سندھی کافی (دیوان فرید: کافی نمبر 63 -) دی لکھی -

خواجہ فرید دے کلام دی ہک خاص صفت اے ہے جو او وادی سندھ دی کلاسیکی
 شاعری دے تقریباً تمام ذخیرے کوں ہک وڈی تخلیقی سطح تے ولا اسٹاپے سامنے کھن امدے -
 ایس عمل وچ استعاریں دا نواں تھیون تے خاص طور تے Transform تھیون دا عمل
 ہوں اہمیت رکھیندے - ڈاکٹر شیکل دے نزدیک کلام فرید دی اتھجی خوبی دا اظہار شاعری
 دے "روایتی ذخیرے دے تمام حصیں دے السائیکلو پیڈیا ورتاوے" وچوں تھیندے ،
 جیندے ذریعے او "فطری انداز وچ ، ایندے عناصر کوں رلا کر ایس تے نال نال رکھ
 کراہیں ، ولا نویں سانچیں وچ ڈھالٹ دی صلاحیت رکھیندے ہن - " (شیکل: تعارف :
 ص ۱۶)

انجام

خواجہ فرید دینے کافیس وچ سی دے ایس پندھ دے کمن دی کوئی شادیت نیں
 ملدی بلکہ ہک سفر ہے ، مسلسل سفر ، تے ایہو سفر ای شیت ملاپ اے - ڈاکٹر شیکل
 موجب: "خواجہ فرید انہیں کرداریں دی پوری تفصیلی کہانی بیان کرن دی بجائے انہیں
 نال ہنڈھیل جذباتی رمزیت سمیت کرداریں کوں کوں بامعنی کیتے - " (شیکل: ص ۱۵)
 "دیوان فرید" دی ہر داستان دے انجام وچوں ہکو رنگ لٹا کر تھیندے تے او ہے اوند
 وحدت الوجودی رنگ - سارا فراق ، سارا پندھ انت کیں وصال دی خبر ڈیندے - اتھجھا

29
(آل)

وصال جیندا تعلق کس کتاب ، کس تاریخ ، کس تحقیق یا علم کنیں مودرا ہے ۔

○ ہر جا ذات پل ہے صوفی کچھ سچاں
نہیں کس شے اس نوں چاں
علم فرید ہے حجاب بے شک بے عرفان

(۱۳۹:۴۲۱)

○ ہر جا ذات پل جی عاشق چاں یقین
ہر صورت وچ یار دا جلوہ کیا آسان زمین

(۱۴۰:۳۱۱)

○ غیریت محض محال ہے چو طرفوں حسن جمال ہے
بر ویلے وصل وصال ہے ہنسہ رات پل گل لاوم ٹی

(۳۶۴:۴)

○ نہ رل ڈکھڑے روہ جمل وچ نہ تھی اوکھی مارو تھل وچ
پلو دوش کنار بقل وچ یار پل ہے کولے

(۱۸۱:۶)

کتلیات

- (۱) آڈوانی ، کلیان : شاہ جو رسالو - ۱۹۳۶ء - بمبئی - ہندوستان کتاب گھر
- (۲) برٹن ، رچرڈ ایف - : دی سندھ اینڈ دی ریسرچ ان ایسٹ دی ویلی آف دی انڈس - ۱۹۸۸ء (ری پرنٹ) - کراچی - انڈس پبلی کیشنز
- (۳) بلوچ ، ڈاکٹر نبی بخش : سسٹم پنہوں - ۱۹۷۶ء - حیدرآباد - سندھی ادبی بورڈ
- (۴) پنجاب اسٹیٹ گزٹینئر جلد ۳۶ : بہاولپور اسٹیٹ ۱۹۰۳ء - ۱۹۰۸ء - لاہور - سول اینڈ ملٹری گزٹ پریس
- (۵) ٹپل ، آر - سی - : حکایات پنجاب (حصہ دوم) - ۱۹۶۳ء (پبلک ایڈیشن) - لاہور - مجلس ترقی ادب
- (۶) ایضاً (حصہ سوم)

(۷) چانڈیو، جاوید (مرتب): سولہ - ۱ - ۱۹۹۵ء - بہاولپور - شعبہ سرائیکی، اسلامیہ یونیورسٹی

(۸) رکن الدین، مولانا: مقامیں المجالس (اردو ترجمہ) - ۱۳۱۱ھ - لاہور - بزم اتحاد المسلمین

(۹) سورلے، ایچ - ٹی - : بحث جو شاہ (سندھی ترجمہ) - ۱۹۹۳ء - کراچی - سندھیکا ایڈیٹی

(۱۰) شان، ہرنام سنگھ: سسٹی پٹھوں (سندھی ترجمہ) - ۱۹۸۰ء - نویں دلی - ساہتیہ ایڈیٹی

(۱۱) شیکل، ڈاکٹری - : قسٹی پونمز آف خواجہ فرید - ۱۹۸۳ء - ملتان - بزم ثقافت

(۱۲) طاہر، صدیق: وادی ہاکڑہ اور اس کے آثار - ۱۹۸۳ء - بہاولپور - اردو ایڈیٹی

(۱۳) غامی، محمد بشیر احمد: سرائیکی لوک کہانیاں - ۱۹۸۳ء - بہاولپور - اردو ایڈیٹی

(۱۴) عبدالحق، مر: پیام فرید - ۱۹۸۷ء - ملتان - سرائیکی ادبی بورڈ

(۱۵) عزیز الرحمن، مولانا: دیوان فرید - ۱۹۸۶ء - بہاولپور - اردو ایڈیٹی

(۱۶) کنکیڈ: سندھ جوں لوک آکھاٹیوں - ۱۹۹۳ء (ڈیجیٹل ایڈیشن) - حیدر آباد - سندھی ادبی بورڈ

(۱۷) لغاری، عبدالقادر خان: تاریخ ڈیرہ غازی خان (حصہ اول) - ۱۹۸۷ء - ڈیرہ غازی خان - سلیمان ایڈیٹی

(۱۸) ہتورام، رائے بہادر: تاریخ بلوچستان - ۱۹۹۳ء (ری پرنٹ) - لاہور - سنگ میل پبلی کیشنز

اختیار

ڈینہ وار ”جھوک“ - ملتان - پبلشی اپریل ۱۹۹۵ء

انچ چھپیل مقالہ

ناصر، نصر اللہ خان: سرائیکی شاعری دا ارتقاء (پی ایچ ڈی تھیسس) - سن - بہاء

الدین زکریا یونیورسٹی ملتان

لکھ

محمد اسلم رسولپوری

